

PITAJTE DJECU!

METODOLOGIJA

KRUGOVI PRIJATELJA

Pitajte djecu!

Metodologija Krugovi prijatelja

Izdavač:

Udruženje „Društvo ujedinjenih građanskih akcija“
Peta Tiješića 10, 71000 Sarajevo
dugabih@bih.net.ba
facebook/dugabih, www.dugabih.com.ba

Autorice tekstova:

Gabrijela Hrga
Ljubica Andrić
Muamera Lindov
Samira Kudić
Vanja Moljević

Lektura:

Dženan Memišević-Hrlović
Udruženje lektora i komunikologa Sarajevo

Korektura i redaktura:

Udruženje DUGA

Dizajn i štampa:

Jordan Studio, Sarajevo

decembar/ prosinac 2017. godine

Sadržaj

Uvod	5
1. U potrazi za srećom - Gabrijela Hrga	7
2. Super tim - Muamera Lindov	11
3. „Trebaš znati obuti tuđe cipele“ - Ljubica Andrić	13
4. Priče sa Krugova - Samira Kudić	26
5. Priča iz učionice - Vanja Moljević	29
6. Dijagram odnosa - Colin Newton & Derek Wilson	33

UVOD

Tokom dvije decenije rada i opredjeljenja za inkluziju u obrazovanju tražili smo odgovor na pitanje – *Kako stvoriti atmosferu podrške i razumijevanja u vrtiću i školi koja će podržati inkluziju za sve?*

Trebali smo “kritičnu masu” koja će razumjeti ideje savremene pedagogije i stremljenje društva ka smanjenju socijalne isključenosti, posebno u obrazovnim sistemima. Vjerovali smo da odrasli imaju odgovor na ovo pitanje pa smo zajedno gradili uvjerenja, znanja i vještine. Radili smo i s roditeljima, te djelimično uspjeli pomjeriti granice razmišljanja o drugima i potvrditi vrijednosti koje su nam univerzalne. Uvjereni da smo pronašli “taktiku” koja djeluje, *zaboravili smo uključiti djecu – nismo tražili njihovo mišljenje i podršku*. Možda smo i razmišljali o njihovom uključivanju, ali je nedostajala struktura, posebno vezano za izazove sa kojima se djeca susreću u području socijalne inkluzije. Nismo djecu željeli opteretiti onim što “ih se ne tiče” ili smo smatrali da ne mogu pružiti podršku? Fokusirajući se na akademski uspjeh djeteta, iz vida smo izgubili dijete kao cjelovito biće sa svim potrebama, željama, nadanjima, strahovima i mogućnostima.

Stavljanje djeteta u sredinu sa drugom djecom ne znači da će se dijete snaći i uspostaviti prijateljske odnose. Većina djece spontano gradi kontakte i prijateljske veze sa vršnjacima. Međutim, kod neke djece to ne ide baš lako. Uloga odgajatelja / nastavnika je da s namjerom kreira uvjete u kojima grupa prihvata i uključuje dijete, uspostavljajući tako dobre odnose u vršnjačkoj grupi. Dijete koje je usvojilo socijalne vještine je socijalno kompetento, razumije svoju okolinu i uspijeva izgraditi odnose sa vršnjacima. Podrška i prihvatanje te izgradnja pozitivnih odnosa sa vršnjacima rezultiraju pozitivnom slikom o sebi i prosocijalnim ponašanjem djeteta. Izgradnja odnosa među djecom i odraslima je dio ozbiljnog i svršishodnog pedagoškog djelovanja svakog odgajatelja / nastavnika. Kvalitet našeg života ne zavisi samo od kvalitete akademskih vještina i znanja koja smo usvojili, već i od vještina i sposobnosti da izgradimo zadovoljavajuće odnose sa osobama sa kojima živimo, idemo u školu i radimo. Svako dijete ima potrebu za pripadanjem. Svako dijete ima potrebu da voli i bude voljeno. Uloga odraslih je da pomognu djetetu da ostvari svoje potrebe i pronađe mjesto u vršnjačkoj grupi.

Tragali smo za odgovorima kako uz pomoć vršnjaka uključiti dijete u svakodnevne životne aktivnosti i pomoći mu da zadovolji svoje potrebe. Učili smo iz iskustava

stručnjaka koji su ispirirani idejama Jacka Pearpointa i Marshe Forest iz Inclusive Pressa promovirali socijalnu inkluziju i metodologiju "Krugovi prijatelja" u Velikoj Britaniji. Susret u Jerevanu u Armeniji, a kasnije u Sarajevu učvrstio je naše opredjeljenje da ideju inkluzije predamo u ruke djece, pozicionirajući ulogu edukatora kao voditelja procesa. Za ovo su nam bili potrebni "dobrovoljci", odgajatelji i nastavnici koji su spremni obogatiti svoju profesionalnu praksu i unijeti strukturu u aktivnosti rada sa

djecem kao "pomagačima" – graditeljima dobrih odnosa, spremnim da razumiju ponašanja koja su im nerazumljiva i ponekad neprihvatljiva. Metodologijom "Krugovi prijatelja" u prvi plan smo stavili dijete kao cjelovito biće koje u sigurnom okruženju uz podršku vršnjačke grupe gradi svoj identitet. Realiziranjem "Kruga prijatelja" željeli smo omogućiti da se prijateljstvo između djece razvije, kako bi obogatiti život djeteta.

Metodologija "Krugovi prijatelja" dala nam je potvrdu da je neophodno voditi brigu o socijalnoj inkluziji i razvijati pristupe koji će podržavati aktivnije uključivanje djece. Shvatili smo koliko je važno PITATI DJECU. Zato pitamo djecu jer smo dobili nevjerojatne odgovore koji nam daju smjernice u našim odgojnim nastojanjima.

**Anka Izetbegović
Alma Kudra**

U potrazi za srećom

U nadi da će uspjeti prenijeti na Vas ovu prije svega toplu, ljudsku priču pa tek onda metodologiju poučavanja, pokušat će opisati i podijeliti svoje iskustvo u primjeni metodologije Krugovi prijatelja.

Cilj mi je opisati ovaj pristup i potaći na razmišljanje koliko je ova metodologija dobar zaokret u odgojnem djelovanju.

“Nastavnice, pokušajte je razumjeti!”, rekla je učenica petog razreda koja je već drugu godinu dio mreže podrške za djevojčicu iz njenog razreda.

Ena potječe iz disfunkcionalne porodice koja živi na margini društva. Od početka školovanja su prisutne ozbiljne emocionalne poteškoće, te otežana koncentracija i problemi u ponašanju.

Djevojčica pokazuje izazovno ponašanje i stalnu uznemirenost. Ustaje, kreće se po učionici, uzima pribor ili igračke i igra se sama, viče, pleše ili pjeva, napušta učioniku. Rijetko komunicira sa vršnjacima. Na odmorima se odvaja od ostalih učenika. Ne pokazuje nasilne oblike ponašanja, iako postoje saznanja o prisustvu emocionalnog nasilja u porodici. Korištenje drugih metodologija činilo se bezuspješno.

Početkom prošle školske godine okupljena je grupa od osam učenika iz razreda. Koristeći metodologiju Krugovi prijatelja formirali smo Krug za Enu.

Mi imamo cilj, ali moramo naći put!

Krug se pokrenuo. Djeca su uočila poteškoće, odredila ciljeve i razvijala strategije za ostvarivanje tih ciljeva. Ideje su praktično primjenjivali. Na svakom novom sastanku bili su ohrabreni postignutim. Nije uvijek bilo lako, ali su ponalazili nove strategije. Krug prijatelja je tragao za rješenjima, isprobavao ih i izvještavao o tome.

Kako se toga nismo prije “sjetili“?

Uvijek ima dovoljno odraslih koji pokušavaju pomoći djeci. A šta je sa djecom koja žele pomoći vršnjacima? Vrijeme je da sa pozicije učitelja priznamo da mnoge naše strategije često nisu djelotvorne. Okrenimo se djeci. **Pitajmo djecu! Recimo iskreno: “Odrasli trebaju vašu pomoć!”.**

Skloni da češće govorimo o negativnom utjecaju vršnjačke grupe, zaboravili smo koliko ta podrška može pozitivno djelovati na svako dijete. Prvi put sam sistematskom metodologijom iskoristila moć vršnjačke grupe. Djeca su ponudila efikasne intervencije. Ponudili su kreativne i praktične ideje.

Kako ovaj pristup pomaže da se prepoznaju potrebe svakog djeteta?

Prije formiranja Kruga, empatiju počinjemo razvijati dok radimo Lične krugove sa cijelim odjeljenjem. Ovom vježbom se uspješno stimuliraju vještine slušanja i rješavanja problema. O navedenom sam štošta znala, ali odgovor na pitanja: *Kako prepoznati i izraziti osjećanja? Kako razumjeti vezu između osjećanja i ponašanja?*, nisam znala. Krenula sam u neistraženo, nedovoljno jasno i suptilno.

U našem Krugu prijatelja, učenica sa početka priče trudila se više od drugih pronaći i obrazložiti uzroke Eninog nepoželjnog ponašanja. Naša Ena tada još nije govorila o svojim osjećanjima. Uz Sarinu pomoć shvatili smo šta Ena osjeća (Ena bi samo klimnula glavom dok bi Sara opisivala osjećanja).

UČITELJICA: "Kako znaš da se Ena tako osjeća?"

SARA: "Bila si ljuta jer je nastavnica vidjela da jedeš čips i opomenula te. Ustala si i sjela sama i pričala glasno onim svojim drugim glasom. Je li tako Ena? Sigurno si bila gladna, trebala si mi samo reći..."

Kad te niko ne voli i ne želi ti biti prijatelj, kada imaš osjećaj da te svi odbacuju, onda kroz svoje ponašanje izbacuješ sav očaj i frustraciju. Pa ipak nisam znala kako poučiti djecu da to sami uoče. Kao da sam govorila na njima nerazumljiv način. To ih je umjesto mene naučila Sara. Čini mi se da je govorila slično kao ja, ali **njen glas je dopirao dublje**.

Kada Krug prijatelja postaje prostor u kojem svako dijete slobodno izražava svoje emocije i potrebe?

Dva mjeseca nakon uspostavljanja Kruga prijatelja, na jednom od sastanaka govorili smo o dešavanjima protekle sedmice. Odjednom je jedna učenica zaplakala. Rekla je glasno: **Meni sada treba pomoći!** Shvatila je da je uredu imati problem i znala je da se može osloniti na pomoć drugih. Svaki član iz Kruga prijatelja je tu i zbog sebe.

Sudjelovanje u Krugu prijatelja pomaže djeci da razumiju sebe i druge. Vremenom su postali mreža podrške jedni drugima, izgradili su bliže i dublje odnose.

Sjajan zaokret u kojem uživamo svi!

Na nedavnom sastanku Kruga postavila sam pitanje:

Kako je Krug prijatelja pomogao vama?

Rekli su:

HENA: Više se družim sa svima u Krugu.

SARAH: Shvatila sam kakvi su svi u duši.
Nema niko zlobe.

ADNA: Prije sam se družila samo sa Sarah. Sad se družim sa svima. Nisam uopće znala da je Elma drugačija. Nije tiha kao u školi.

MINA: Sada se sa svima družim. Krug mi pomaže u učenju.

SARA: Kada provodimo vrijeme zajedno, više pričamo. Otkrivamo tajne jedni drugima.

LEJLA N: Krug mi je pomogao da se više ne svađam i ne plačem kad moja ekipa izgubi u košarci.

LEJLA P: Otkako smo u Krugu više pomažemo jedni drugima.

ENA: Ja pomažem Alminu, kažem mu rezultat. Voljela bih da ima Krug za Almina. Ja bih mu pomagala.

Ena je odgovorila zadnja. Ponovila je većinu onoga što su druga djeca već rekla i dodala da želi pomoći drugom djetetu da prevaziđe probleme sa kojima se trenutno suočava. Ovo je za mene bio najtoplji i najnježniji trenutak jer je naša Ena izašla iz kruga odbačenosti gdje je "niko ne voli" i poželjela da se drugom djetetu iz razreda dogodi isto. Nesebično je ponudila svoju pomoć.

Učitelj doživi najveću tugu kada kod svog učenika prepozna strašan osjećaj odbačenosti i nedostatka prijatelja. Međutim, najveću sreću doživimo kada učenik uspije pronaći prijatelje. I to ne jednog nego više njih.

Krugovi prijatelja – moja nova snaga

Primijetila sam da sva djeca ohrabrena atmosferom u Krugu prijatelja više i češće govore o svojim potrebama i poteškoćama. Jasnije opisuju osjećanja koristeći bogatiji rječnik. Postala sam svjesna da sve što sam dosada radila kao učitelj nije dalo ovakve rezultate. **Ova metodologija je ohrabrla učenike, dala im slobodu, mogućnost da sami rješavaju svoje odnose na njima blizak način.** Mi odrasli, koliko god se trudili, ne možemo učiti u komplikovan svijet dječjih odnosa.

Pozitivan pritisak vršnjaka, ohrabrvanje, dodatna pažnja usmjerena na fokus dijete, promjene u relativno kratkom periodu i roditelji koji su primjetili rezultate bili su moja snaga koju sam, nadam se, uspjela prenijeti i na svoje učenike. Ubrzo sam osjetila da više nisam sama. **Krug prijatelja postao je moja podrška, zajedno rješavamo i najveće izazove.** Ovih dana imali smo jedan takav i znam bit će ih još.

Sigurna sam da smo sad spremniji.

Posljedice ostajanja na društvenim marginama potencijalno su velika opasnost za društvo u cijelini. Ako je dijete uskraćeno i u nazužem krugu porodice, kao u slučaju Ene, onda posljedice za to dijete mogu biti nesagledive. Nadam se da možete shvatiti zašto sam postala toliko ponosna na Krug, a u isto vrijeme i ranjiva kada je Ena u pitanju.

Svim srcem, toplo preporučujem metodologiju Krugovi prijatelja, sa željom da svi osjetite radost u očima djece i vidite osmijeh na njihovim usnama.

Žirafска pjesma

Vidim radost u tvojim očima,
vidim osmijeh na tvojim usnama.
Stalo mi je do tvoga osmijeha,
i radosti u tvojim očima.
Zato želim da traje danima
vedri osmijeh na tvojim usnama.

M. B. Rosenberg

U potrazi za srećom

Ako svijet treba dovesti u red,
Moj narod treba prvi da se izmjeni.
Ako moj narod treba da se izmjeni,
Moj grad treba da se preuredi.
Ako će se preuređivati moj rodni grad,
Prvo, moja porodica treba da se popravi.
Ako moja porodica treba da se preporodi,
Ja moram biti prvi...

Barbara de Angelis

Super tim

Mnogo je razloga zbog kojih učitelji trebaju kontinuirano unapređivati svoje kompetencije. Koliko god smo svjesni te činjenice, često zapadamo u rutinu vođeni impulsima, autoritetom i donekle tradicijom.

Kada sam pročitala temu trodnevnog treninga na koji trebam ići, zvučala je "poznato". Ipak željela sam učestvovati jer me područje izgradnje odnosa među vršnjacima jako zanimalo. Također, željela sam potvrditi svoj uspjeh u toj oblasti. Međutim, sve ono što sam čula na treningu bilo je za mene potpuno novo i vrlo često, tokom radionica, bilo me je stid propusta. Dozvolivši predavačima da me vođenjem kroz proces metodologije Krugovi prijatelja suoče sa samom sobom, prepoznala sam neke svoje pogreške. To se posebno

odnosilo na uvjerenja koja sam dotada imala. Naprimjer, uvjerenje kako činim sve da se svaki učenik u mom razredu osjeća ravnopravnim.

Poslije prvog sastanka Kruga prijatelja, već sljedećeg jutra došli su roditelji fokus djeteta da mi prenesu kako je njihova djevojčica bila sva ushićena rekavši im "**Nikad me djeca nisu više voljela**". Ova rečenica je potpuno alarmirala moju zonu sigurnosti, više se u njoj nisam osjećala dobro. Ja kažem zona sigurnosti, a Colin, predavač na treningu Krugovi prijatelja, to je nazvao strahom. Taj strah je čudovište koje ima kontrolu nad svima. Jedino čega se ono plaši jeste da će jednog dana izgubiti vlast, da će je preuzeti djeca. Više mi savjest nije dala hraniti to čudovište. Potpuno sam se predala procesu duboko vjerujući u njegov ishod, vjerno slijedeći Colinove riječi: „Vjeruj u proces i kad najviše izgubiš nadu“. Vjerujući u proces djeca su postala pomoć koja mi je bila potrebna. **Rečenica koja se najčešće spominjala na treningu Pitajte djecu, meni je postala rješenje za sve razredne dileme.**

Djeci je potrebno da ih prihvate vršnjaci

Djevojčica koja je bila fokus dijete napredovala je zahvaljujući vršnjacima iz razreda (učenici mog razreda su osmogodišnjaci). *Moja uloga voditeljice na sastancima Kruga prijatelja bila je da slušam djecu i ne namećem svoje mišljenje.* To je najveći izazov za sve prosvjetne radnike, pa i za mene. Slušajući sam shvatila kolika je moć vršnjačke interakcije. Na sastancima sam učila od djece. Naučila sam da djeci ne treba inkluzija odraslih već inkluzija vršnjaka. Odgovornost sam podijelila sa razredom, što nas je dovelo u ravnopravan odnos. Djeci je dalo osjećaj veće vrijednosti, a meni olakšanje.

Na zadnjem sastanku Kruga prijatelja zajedno smo razmišljali kome je sljedećem potrebna pomoć. **Odgovor djevojčice u fokusu je glasio: „Mislim da V. treba pomoći jer se ponaša isto kako sam se ja ponašala.“**

Više ne brinem šta drugi očekuju od mene. Imam dovoljno smjelosti da sama formuliram svoj rad, jer interakcija između učitelja i djece, kao i djece međusobno, dimenzija je odgojnog rada koja se smatra

nevidljivim kurikulumom. Nevidljivim za one koji nisu u razredu, zato se i ne cjeni dovoljno. **Mi koji smo u razredu tom interakcijom mijenjamo društvo.** Mišljenje mojih učenika mi je postalo najvažnije. **A moj razred misli da smo mi "Super tim", kako se i zove naš Krug prijatelja.**

“Trebaš znati obuti tuđe cipele”

Dugo sam sjedila i razmišljala kako početi pisati. A onda sam pročitala da djeca u Danskoj, u vrtiću i školi, imaju svakog tjedna sat vremena kada uče o empatiji. Došlo je to u pravo vrijeme i kao potvrda za ono što sam uvijek govorila roditeljima: „Ako naučimo djecu da vole i suošjećaju sa prijateljima, ako ih odgojimo da budu dobri ljudi, lako će naučiti sve drugo“. Moje uvjerenje u takav pristup odgoju davalо mi je smjernice u postupcima za dobar odgoj najmlađih.

Često se kaže da je odgajateljski poziv jedan od najljepših, ali ujedno i najtežih. No, od odgajatelja čete čuti da je njihov posao prije svega odgovoran, jer dobijaju malene u najosjetljivijoj dobi, kad najviše uče, usvajaju, rastu, i kad počinje njihovo modeliranje za svijet koji ih očekuje. Jednostavno rečeno, mi smo ti koji ih učimo svemu što je ispravno, svaki put iznova, u različitim situacijama, ponavljajući, potvrđujući ono već naučeno. Od suštinske je važnosti da se kreira okruženje u kojemu će i djevojčice i dječaci od najranijeg uzrasta jednako moći razvijati svoj puni potencijal.

Drugarstvo, prijateljstvo kako god, već je dugo, zapravo do kraja mog radnog vijeka, zvijezda vodilja u mome radu s djecom.

Ono što mi je ostalo duboko urezano u pamćenje je prijateljstvo koje su tadašnja djeca nastavila nositi u srcima i kada su već kao odrasli počeli stvarati svoje životne putove. To mi je davalо potvrdu da je izgrađeno prijateljstvo u njima formiralo dobru, emotivnu, empatičnu osobu spremnu pružiti ruku kada je to potrebno. A situacija za takvo što u skupini je puno: kad se spremamo na dvorište, pa treba pomoći da pridržiš prijatelju jaknu kako bi je lakše obukao; da dodaš igračku jer si viši pa možeš dohvatiti; da utješiš kada plače... bezbroj situacija u kojima sam poticala djecu da pomognu jedni drugima.

Lijep doček i početak dana

Jutro je bilo obilježeno radošću sa kojom je svako dijete dočekivano, zagrljajima, s pitanjima koja su otvarala komunikaciju i koja su ih učila da iskažu osjećaje, da nauče da biraju s prijateljem, da traže ono što im najviše odgovara u tome trenutku, što će im zaokupiti pozornost da manje osjete roditeljski odlazak. Ti naši jutarnji razgovori su bili dobra motivacija za dan koji je pred nama i poticanje dobrog raspoloženja koje nas je vodilo kroz igru i rad.

Jutarnji sastanak počinjao je našom pozdravnom pjesmom koju se i ne sjećam gdje sam čula. Ali poželjeti "dobro jutro svima koliko nas ima" otvaralo je vrata dobrote da primijete mališani u skupini koga to jutros nema, da ih potaknem na pitanje "zašto nije došao/la, da pozovemo telefonom i nakon razgovora svi u glas kažemo: „Dođi nam brzo, čekamo te!“. Polako sam mijenjala tradiciju da roditelji budu uvijek ti koji javljaju zašto dijete nije došlo u vrtić, otvarali smo vrata partnerstva vrtića i obitelji. Roditelji su mi uzvraćali na svaki poziv toplim riječima zahvale, ali i spremnosti na suradnju. Uvijek su bili tu i zajedno sa mnom tražili rješenja problema sa kojima smo se susretali. I što je najvažnije, vjerovali smo jedni drugima da sve radimo za našu djecu.

Zajednička pravila

Već u prvom tjednu počinjemo se polako dogovarati o pravilima koja trebamo poštivati u našoj skupini. Zato sam uvijek koristila situaciju koja se dogodila toga dana. Naši razgovori su se vodili u formaciji kruga sjedeći na jastucima, blizu jedni drugima. Rezultati tih razgovora bili su pravila naše skupine. Djeca su sama birala motiv i boju za određeno pravilo, tako su pravila učili po boji. Slika ružičaste olovke je, na primjer, bila izabrana za, kako su rekla djeca, najvažnije pravilo u našoj sobi: slušaj druga dok priča pa će i on slušati tebe. Nova situacija je značila novo pravilo: govori tiho da te bolje čujem, drugu govorimo uvijek lijepo riječi, čuvaj knjigu jer je ona najveće blago, ruke peremo uvijek prije jela i poslije toaleta, po sobi šetamo, a po dvorištu trčimo. Važno je da djeca shvate da su sami birali i određivali pravila kojih se trebaju pridržavati. Podsjećali su jedni druge na dogovore, postajali tolerantniji i sami utjecali na svoje ponašanje. Takav je rad rijetko dovodio do rasprava među djecom, naučili su procijeniti svoje ponašanje, otvoreno govoriti o osjećanjima i dati konstruktivne prijedloge kako riješiti neku situaciju. Ključ uspjeha i produktivnosti rada u skupini leži u jasno definiranim pravilima, poštivanju i dosljednom pridržavanju.

U vrijeme kada sam čvrsto gazila stazom međusobnog prijateljstva, kolegica iz skupine se razboljela i završila u bolnici. To je bila prigoda da gradimo prijateljstvo sa odgajateljicom koja nam je nedostajala. Zvali smo je telefonom. Djeca su crtala najljepše crteže koje smo spremali na njezinu policu da je dočekaju. Za vrijeme njezinog boravka u bolnici skupili smo punu kutiju modela malih životinja iz kinder jaja koja sam im donosila svako jutro s porukom da ih šalje bolesna učiteljica. A da, mi nismo bile učiteljice, mi smo i danas "Sanjo i Ljubi".

No, moram biti iskrena ni sam bila uvijek sigurna radim li dobro, jesam li pre više otvorena u komunikaciji s djecom, grijesim li što otvoreno pričam o svojoj tuzi i sreći. Jesam li prema roditeljima popustljiva, opravdavajući uvijek njihove postupke? Tražila sam potvrdu od svojih kolegica, od stručnjaka koji su mi uvijek bili otvoreni za suradnju. Nisam se bojala da pitam i tražim još bolji put da djeци, u čijem sam odrastanju i odgajanju najiskrenije sudjelovala, pružim najbolje, najiskrenije i pokažem malu stazu koja će ih sigurno voditi kroz život. Beskrajno sam zahvalna roditeljima

koji su vjerovali u mene i moje djelovanje, što su sudjelovali posve otvoreno u svim pozivima na druženja djece koju sam znala odvesti poslije vrtića na toplu čokoladu, a onda s ocem iste djevojčice odvesti svako dijete kući. To je i danas urezano u sjećanja sada već tinejdžera.

Vjerujem da su ovi postupci dio implicitne pedagogije i sežu još u odgoj moje majke, koja je isticala da pomoći drugome obogaćuje mene koja pomažem nekada više nego onoga kome sam pomogla.

Roditelji i njihova podrška

Znamo da željene partnerske odnose između obitelji i vrtića nije lako postići jer se javljaju mnogi problemi. Jedan od njih može biti komunikacija, ako nije najadekvatnije uspostavljena. Svjesna da je uloga odgajateljice presudna u uspostavljanju suradnje obitelji i vrtića, trudila sam se da roditelje "uveđem" u život vrtića. Poticala sam ih da

sudjeluju u realizaciji svakodnevnih aktivnosti: da sa svojim zanimanjem budu gost, da pomognu prilikom odlaska u muzej ili kazalište, kao i prilikom posjete obitelji kada se to činilo posve očekivano. Trebalo je naći način da se uključe roditelji koji su se ponekad činili pasivni kada je u pitanju suradnja sa vrtićem. Ponekad sam bila iznenađena shvativši da su roditelji mnogo toga primjećivali, ali nisu reagirali. Takve situacije su mi bile dobra pouka kako dalje. Svjesna da smo svi različiti i da različito reagiramo u određenoj situaciji; ovdje je bio putokaz kako pristupiti roditelju koji ujutro samo pozdravi i ode, ali i roditelju koji na moj otvoren poziv na razgovor vješto zaobilazi. Najčešće sam bila vođena intuicijom da primijenim korake koje sam učila tijekom svoje dugogodišnje prakse. Činilo mi se najjednostavnije i najučinkovitije da kratkim pitanjem potaknem dijete da roditeljima ispriča što se događalo u vrtiću. Jednom sam izazvala suze u očima oca kada mu je dječak odrecitirao pjesmu koju smo taj dan učili. Prvi korak za otvaranje komunikacije i suradnje je uspješno napravljen. Kako u garderobi vrtića roditelji vode međusobne razgovore, tako često potaknu jedni druge da sudjeluju u onome što se radi, ali i da pokažu svoje zadovoljstvo odgajateljici onim što je učinjeno. To je, također, prigoda za uspostavljanje odnosa suradnje i podrške u svemu što se radi s djecom i za djecu.

Prvi koraci suradnje i međusobne povezanosti najizrazitiji su u razdoblju kada djeca tek kreću u vrtić. Svaka sljedeća godina je lakša, uspješnija i toplija. Roditelji već znaju što mogu očekivati i kako mogu doprinijeti.

U atmosferi međusobnog uvažavanja i podrške, ne rivalstva ili preuzimanja bilo čije uloge, dobivamo toplinu odnosa koja rezultira i toplim odnosima u skupini. Djeca prenose iz svog doma ono što su naučili i ono što su naučili u vrtiću u svoj dom. Roditelji počinju da podržavaju sve što se radi u vrtiću, posebice onda kada osjete da je uvažavanje obostrano, te da svaki njihov postupak nailazi na razumijevanje.

Znam da je put učenja empatije, te stvaranja klime prijateljstva, podrške i uzajamnog podržavanja najbolji put. Imati roditelja za partnera u svom radu znači imati širom otvorene putove za najbolje djelovanje na osobnost djeteta, znači imati u svakome trenutku upravo tu ruku prijateljstva koju gradim među djecom. To je više od pola riješenih dilema i zagonetki odgoja. To je bogatstvo homogene skupine u kojoj se svi vole, uvažavaju, pomažu i u kojoj je sve puno laške uraditi, napraviti i ostvariti. Ako su djeca sretna to vodi zadovoljnjoj odgajateljici, a onda neminovno i roditelju koji u sreći svog djeteta vidi vlastitu i bez rezerve pruža podršku vrtiću u svim aktivnostima.

Uloga roditelja je nemjerljivo značajna u odgoju djeteta. Obitelj je prvi učitelj i njezin utjecaj je najjači, pa ako ostvarimo pozitivan, partnerski odnos i dijete osjeti povjerenje sa kojim dolazi roditelj u vrtić, tada dobijamo emocionalno i socijalno sigurno dijete i lak put za odgoj i naobrazbu. Vrtić tada postaje drugi dom u kojem dijete živi dio svog djetinjstva.

Svi smo jednako vrijedni iako smo drugačiji

„Ne postoji osoba koja sve zna, ali isto tako, ni osoba koja nema bar neku vještinu u kojoj može biti dobra ili odlična“, Vasilija Veljković.

Svako dijete na ovom svijetu ima pravo na jednake uvjete za odgoj i obrazovanje, zaslužuje da bude sretno i prihvaćeno. Djeca sve osećaju i sve pamte, iako to ne pokazuju dok su mali. Iznenadimo se kada odrastu i počnu se sjećati. Nedavno sam ostala zatečena kada mi je djevojčica od četiri godine rekla: „Sjećaš li se, Ljubi, kad sam ja bila mala zvala sam te Buba“.

I mi se sjećamo svog djetinjstva. Uvijek sam razmišljala o tome da djeci utiskujem u sjećanje sve ono što radimo i što im kažem. Svi jednaki, a opet drugačiji. Ključ uspjeha odgajateljice počiva u poštivanju individualnosti svakog djeteta i poštivanja njegove potrebe da bude samostalno. To se može postići samo znanjem o razvoju svakog djeteta, te kontinuiranim praćenjem i bilježenjem. Samo tako se mogu planirati razvojno primjerene aktivnosti za svako dijete kako bi ga potakle na nove izazove.

Da bismo razvili samosvjesno i samopouzdano dijete, trebamo mu pružiti osjećaj da je voljeno i poštivano. No, ne smijemo zaboraviti da se dijete osjeća sigurno ako mu se odrede jasne granice. Uobičavala sam reći: „Ja sam glavna među glavnima“. Djeca su znala tko je odgovorna osoba koja je tu za njih. To nije značilo da mogu raditi što hoće i kako hoće, nego da se dogovaramo, da mogu birati što žele raditi, da poštivamo jedni druge. To je način da djeca razvijaju svoja interesovanja i vještine.

Izgrađena struktura u odnosu između djece i mene, davala im je sigurnost i pokazivala da ih poštivam i uvažavam njihovo mišljenje. Nekom od njih dovoljno je izrazom lica pokazati da nešto nije u redu, dok sa drugim djetetom treba razgovarati. Opservacija djece predstavlja temelj za planiranje odgojno-obrazovnog rada. Praćenje, bilježenje dječjeg ponašanja, reakcija, vještina i znanja omogućavaju uočavanje osobnosti svakog djeteta. To je ujedno i pokazatelj kako pristupiti djetetu, kako reagirati u datim

situacijama, kako pomoći djetetu da savlada određene prepreke i usvoji nove vještine. Spremna saslušati svako dijete uz jasno pokazivanje da ih cijenim, dobijala sam nazad njihovo povjerenje da mi kažu sve. Znali su da ćemo o tomu razgovarati i zajedno donijeti zaključke u našem krugu, na jastucima, onako kako im odgovara. Razgovor s djecom vodio je njihovoj sigurnosti, osjećaju da su "veliki" i da sam tu za njih. Nikad nisam propuštalа prigodu da uzvratim kada je dijete samo iniciralo razgovor. Tada sam puno više saznavala o djetetu i svemu onome što ga interesira, što želi i što ga tišti. To mi je davalo smjernice za daljni rad.

Nastojala sam da emotivna podrška i pohvala bude vodeća. To je bila motivacija za daljni rad. Vjerovala sam da će tada moje stalno ispitivanje načina za uspješniji rad s djecom dati najbolje rezultate.

Kako uče jedni od drugih

Vještine u pružanju uvjeta za razvoj dječjih potencijala, od spoznajnih, socio-emocionalnih i tjelesnih, do kompetencija u domenu govornog, komunikacijskog i umjetničkog stvaralaštva, stjecala sam kroz godine rada, ali i traženja izvora. Počeci su bili u komunikaciji sa stručnjacima. Danas je nema među nama, ali su mi duboko urezani u sjećanje njezini savjeti kako raditi s djecom, kako uspostaviti bolju komunikaciju, kako prići svakom djetetu. Tada sam osvijetlila značaj vršnjačke interakcije i podučavanja. Sjećam se dobro kako mi je ukazivala na značaj uspostavljanja odnosa među djecom, na lakoću vršnjačkog razumijevanja i dječje logike koju puno lakše shvaćaju. Teško sam uspostavljanja komunikaciju sa dječacima, istim ali drugaćijim. Govorila mi je da pokušam promijeniti raspored riječi u rečenici, ali da vjeruje da će najbolje pomoći vršnjaci. Vršnjaci su doista lakše podučavali, što je zahtjevalo njihovu veću socijalnu i spoznajnu vještinu, ali istovremeno im davalo potvrdu vlastitog uspjeha, te poticalo razvoj kompetencija i samopouzadanja. Socijano kompetentno dijete je spremno dijeliti, pomagati i suosjećati. Bolje razumije okolinu i lakše se nalazi u različitim situacijama. U kontaktu sa vršnjacima je toplije i emotivnije.

I sada dok ovo pišem nižu mi se slike djece koja s puno pozornosti, strpljenja i umješnosti podučavaju druga da drži pravilno olovku, a onda i da crta, podsjećajući ga da slijedi pravila u zajedničkoj igri. S oduševljenjem sam promatrala kako Adi sa pozornošću prati pogledom Lamiju dok mu je držala ručiću i crtala. Lamija je jačala svoje kompetencije i samopouzdanje - „ja to mogu, ja to znam, želim“. Kada dijete koje je došlo u vrtić sa određenim poteškoćama, pri tomu ne mislim samo na razvojne, vršnjaci budu

potpora u lakšem prevazilaženju svih teškoća i lakšem uklapanju u život u vrtiću. Lakše se uče pravila skupine, lakše obujemo pravilno cipele kada prijatelj objasni koja je lijeva, a koja desna, kako znati koja je prava strana za oblačenje čarapa: „jedna crta na stomak, dvije na guzu, pogledaj dobro!“. Neke vještine se lakše uče kada vršnjak pokaže kako i kada da upute.

U skupini se istaknu djeca koja su otvorena i slobodna u komunikaciji, kako sa vršnjacima tako i s odgajateljem, ali uvjek moramo razmišljati kako potaknuti djecu koja su tiha, povučena i skrivaju talente koje treba aktivirati. I u tomu vršnjaci pomažu pozivajući dijete na zajedništvo u igri i radu. Tada se podučavanje proširuje i ima značajne rezultate u skupini u uspostavljanju još otvorenije i slobodnije komunikacije.

Značaj metodologije “Krugovi prijatelja“ u izgradnji pozitivnih vršnjačkih odnosa

Krugovi prijatelja su došli kao ukras na sve što sam radila u skupini, razvijala prijateljstvo među djecom i podršku jednih prema drugima uz visoku razinu empatije. Sada je to dobilo drugu dimenziju vrlo veliku u očima djece. Sve što sam radila je dobilo strukturu u kojoj smo se i djeca i ja osjećali kao svoj na svome. Sada smo znali kome i kako pomažemo.

Krenuli smo sa prvim roditeljskim sastankom 2016. godine, upoznavši roditelje sa metodologijom “Krugovi prijatelja” koju smo počeli realizirati u našem vrtiću u dvije odgojne skupine. Nisam bila iznenadjena podrškom roditelja. Radovali su se novini u radu sa djecom, ali i vijesti da će djeca pomagati jedni drugima. I pored roditeljskog sastanka sam razgovarala ponaosob sa svakim roditeljem djeteta koje je odabранo da bude član Kruga prijatelja. Željela sam u individualnim razgovorima pojasniti što metodologija Krugova prijatelja donosi djetetu koje treba pomoći, ali i svoj djeci

Trebaš znati obuti tuđe cipele

koja budu članovi Kruga. Dočarala sam što će se događati na našim sastancima, ali i spremnosti da ponekad organiziramo veliki Krug prijateljstva u "našem malom carstvu", kako smo zvali našu prostoriju u vrtiću.

Poznajući svoju djecu i njihove osobine, znala sam da će neka djeca biti po strani zbog "nepoznatog". Željela sam da se na našim VELIKIM sastancima sva djeca upoznaju što se to u stvari dešava, jer su svi čuli da kad dođu sa sastanka Kruga prijatelja pričaju o svojim obvezama i tko pomaže prijatelju. Željela sam da sva djeca osjetе značaj zajedništva i prijateljstva. Dok ovo pišem izgleda lako, ali i pored svojih godina radnog iskustva ipak sam osjećala dozu treme "hoću li uspjeti?". Tako sam se osjećala i zbog bezrezervne podrške majke dječaka koji ima poteškoće. A znala sam iz prethodnih razgovora s njom da i ona ima strahove kako će se dječak uklopiti u skupinu, hoće li ga djeca prihvati. Prije nego je dječak krenuo u odgojnu skupinu u kojoj sam radila, koristila sam prilike da s majkom dječaka razgovaram, da joj pokažem puteve do stručnjaka koji bi Adiju sigurno mogli pomoći. Često sam dječaka znala dovesti u naše carstvo da se djeca igraju s njim, da osjeti podršku od starijih prijatelja.

Te godine, kada smo počeli s primjenom metodologije Krugovi prijatelja, Adi je krenuo u našu odgojnu skupinu i njega sam odmah prepoznala kao fokus dijete. On se nije najbolje snalazio u komunikaciji s vršnjacima. Njegov govor je bio slabo razvijen, pa nije uspijevao reći što želi i što mu smeta. Adi je često vrištao, nije mogao sudjelovati u igri i rušio je što druga djeca naprave. Dok ovo pišem, nižu mi se slike rada u skupini. Adi je dječak s kojim treba jasno postaviti okvire ponašanja, dječak koji traži emotivnu podršku, zagrljaj i poljubac čak i kada grieši. No, njemu je posve dovoljno da s njim sjednem razgovaram tihim glasom, gledajući ga ravno u oči. Postala sam svjesna da je naša prisnost i povezanost najbolja spona za

rješavanje neprimjerenog ponašanja. Pokušavala sam otkriti zašto se tako ponaša, što mu smeta pa vrišti i skreće pozornost na sebe.

Lako sam imala dobar početak nakon što sam obučena za primjenu metodologije "Krugovi prijatelja", ipak sam dugo razmišljala kako djeci predočiti sve što bi oni trebali uraditi. Već odavno smo naučili da je najvažnije da smo zajedno, da pomažemo jedni drugima kada to treba, da se zajedno igramo, a da nije važno tko je prvi, a tko zadnji u redu. Djeca su to lako prepoznala i krenula u realizaciju. Sretna sam bila jer su se javili dobrovoljci koji su bili spremni za rad. Slijedili su pozorno i sa puno odgovornosti korake u formiranju Kruga. Prvo smo našem Krugu prijatelja dali ime. Na prvom sastanku djeca su ga nazvala Zvjezdice. No, već na sljedećem sastanku – radionici došlo je do promjene. Djevojčica Emina je dala prijedlog da se naš Krug prijatelja zove "Mjesec i zvjezdice", uz pojašnjenje da je Adi mjesec, a djeca u Krugu njegove zvjezdice koje ga prate i pomažu. Može li itko prepostaviti koliko sam bila sretna, jer sam u svemu rečenom vidjela spremnost vršnjaka da pomognu Adiju da savlada određene vještine i pravila ponašanja. Lako smo odredili što će nam služiti kao znak da netko u krugu priča i da ga mi pozorno slušamo – ružičasti štapić, jer je ružičasto pravilo "slušaj druga dok priča, pa će i on slušati tebe". I pozdravna pjesma za stvaranje dobre atmosfere puno govori o djeci i njihovom poimanju prijateljstva. Odabrali su pjesmu "Drugarstvo" koja upravo govori zašto je drug potreban drugu i s puno emocija su je pjevali na početku svake radionice.

Djeca su prepoznala što treba naučiti Adija, ali i kako. U danima koji su bili iza njih često su znali tražiti moju pomoć da riješimo problem u igri u kojoj je Adi bio sudionik, da, "vratim" igračku koju je Adi uzeo, da ga ja zamolim da ne ruši sagrađenu konstrukciju od kockica. To su djeci bili osnovni pokazatelji što treba naučiti Adija. Ali su isto znali da Adi voli njih sve, da se voli maziti s njima i da zna dobro da bude majstor kada nešto treba popraviti. Kasnije na našim radionicama "Krugova prijatelja" polako smo definirali korake i jasnije iskazali što je Adi dobro radio, a što je još trebao naučiti.

Sljedeći korak je bio da definiramo što znači imati dobrog prijatelja. To mi je bila polaznica za sav ostali rad u koji sam s djecom krenula srcem. Oni su jasno znali iskazati što znači imati dobrog prijatelja:

LAMIJA: *Biti dobar prijatelj znači da pomažeš prijatelju kada mu treba pomoć.*

LUKMAN: *S prijateljem dijeliš igračke i zajedno se igraš.*

Trebaš znati obuti tuđe cipele

AIŠA: *Dobar prijatelj utješi svog prijatelja kada on plače.*

DALILA: *Dobrom prijatelju dohvatiš nešto ako si viši od njega.*

AMINA: *Pozoveš ga svojoj kući da se igrate.*

Znali su i kazali u čemu i kako mogu pomoći Adiju:

LUKMAN: *Pomoći će Adiju da nauči slagati slagalice. Pozvat će ga da zajedno slažemo kockice i slagalice.*

EMINA: *Naučit će Adija da ne vrišti, da poštije pravilo "govori tiše da te bolje čujem" i da zamoli prijatelja da mu da igračku.*

AIŠA: *Ja želim da naučim Adija da crta. Pozvat će ga da zajedno crtamo, prvo će ja crtati, a onda će pokazati Adiju.*

AMINA: *Igrat će se zajedno s Adijem i naučit će ga da ne otima igračke, nego da zamoli, možemo se dogovoriti.*

EMINA: *Naučit će ga da pravilno govori. Na moje pitanje kako će to uraditi, spremno je odgovorila: „Pričat će s njim i pravilno ponavljati ono što on ne zna, tako će naučiti.“*

U početku je Adi na našim radionicama bio uglavnom promatrač, a ako bi i rekao nešto djeca su ga podržavala pljeskanjem i povikom "bravo Adi!", poticala ga da kaže šta želi, s kime se voli igrati i čega. Nisam propuštala prigodu da pohvalim svako dijete, pa i Adiju, da dodirom ruke pojačam njegov osjećaj sigurnosti i pripadnosti. Adi je u Krugu bio ravnopravan član, uz moju podršku da svako dijete ima jednak tretman, istu pozornost, nastojala sam zapravo da niti uvećam niti umanjam bilo čiju ulogu u našem "Krugu prijatelja". Pri razgovoru na svakoj sljedećoj radionici djeca su iznalazila nove načine kako pomoći Adiju. Adi je počeo sudjelovati sa svojim komentarima. Znao je reći što je radio, s kime se najviše igrao, s kime se voli igrati. Na pitanje kako se osjeća, kratko bi odgovorio "dobo", ali je odmah tražio zagrljav i govorio koliko voli nekog od prijatelja.

Svaka sljedeća radionica donosila je promjene. Adi je sve češće sudjelovao u razgovoru. Odgovori su bili jednostavni, pokazivao je često pokretom ruke, odlazio do prijatelja da ga dodirne, da ga pokaže.

U danima između radionica djeca su vrlo ozbiljno shvatala svoje uloge i ispunjavala obećano. Bilo je dovoljno da u situaciji kada Adiju treba pomoći upitam "tko danas ispunjava obećanje dato u Krugu, tko danas pomaže, podučava Adija"!? Znali su odmah tko je zadužen, pamtili svoje ideje, pamtili su način kako mogu realizirati dogovorenog

i odmah kretali u akciju. Nekad nije trebao niti poziv. Spontano su prilazili prijatelju, primali ga za ruku i pomagali da završi crtež ili pojede ručak.

Posebno me vodila dječja empatičnost prema dječaku i podrška tijekom naših sastanaka. Razvijali su sposobnosti samovrednovanja i traženja još boljih koraka da se postignu dogovoreni ciljevi.

Skupina je homogena, vole se, a svoja druženja nastavljaju i izvan vrtića. Često roditelji obavijeste da će njegovo dijete poslije vrtića ići s prijateljem i njegovim roditeljima kući da se druže i zajedno igraju. To je povezivalo roditelje u uspostavljanju prisnijih odnosa. A djeca uče po modelu. Jedno jutro je djevojčica donijela ruksak pun pribora za crtanje za Adija, poslala tetka, jer je jako sretna što pomaže prijatelju. I članovi šire obitelji djece željeli su biti dio našeg velikog Kruga prijatelja. Nisam se nadala tomu, ali sam bila beskrajno sretna jer se empatija širila.

Rođendani su se uvijek slavili u vrtiću, ali i izvan vrtića u igraonici ili kinu. Jednog dana Lamija je došla s pozivnicama za svoj rođendan. Među imenima na pozivnicama bilo je i Adijevo ime. On se obradovao, ali i iznenadio rođendanskoj pozivnici. Osjećala sam da se mama bojala Adijeve reakcije, ali je ipak odvela dječaka na proslavu rođendana. To je bio prvi Adijev odlazak u kino. Dan poslije sav radostan je pričao da je s prijateljima slavio rođendan u kinu i da je jeo kokice. Koliko velikih koraka je napravljeno do trenutka kada je Adi sam ispričao svoj doživljaj. Pozivali su ga u igru i polako ga učili strpljenju. Adi je počeo da se igra lego kockicama, koje prije nisu bile domen njegovog interesovanja: sitne su i traže strpljenje pri konstruiranju željenog. U toj aktivnosti nisu pomagali samo prijatelji iz Kruga. Sva djeca iz skupine potaknuta ponašanjem članova užeg Kruga, ali i podrškom roditelja su počeli uključivati prijatelja. Adiju je to bila velika pokretačka snaga, jer su ga prijatelji podučavali, pomagali i vodili kroz igru i aktivnosti. Slijedio je njihove upute, korake na putu učenja, a možda što je meni u nekom trenutku posebno bilo važno, Adi je bio prihvaćen u svojoj skupini, počeo se ponašati po modelu svojih vršnjaka. Adi je dobio u Krugu prijatelja podršku, savladao mnoge vještine i počeo kročiti stazom napretka u svim aspektima razvoja. Igra je vodila razgovoru u kojemu je Adi sudjelovao razvijajući svoj govor i komunikaciju s vršnjacima. U skupini je sve rjeđe bilo vrištanja i bacanja, jer prijatelji su ga podsjećali na pravila ponašanja, pomagali su mu da traži pomoć uz "čarobne riječi", da zagrljam nagradi prijatelja za pruženu pomoć, da se dogovori.

Rad sa završetkom radionica "Kruga prijatelja" u kojima je Adi bio u fokusu nije prestao. I dalje je u našem malom carstvu carovalo prijateljstvo kao temelj za dobre vršnjačke odnose i podučavanje.

Najbolja potvrda da smo dobro radili je pismo djevojčice koje je pisala mama: „Hvala ti što si me naučila da ako je moj drug drugačiji, da to nije loše i da smo svi jednako vrijedni na svoj poseban način. Naučila si me da pružim ruku pomoći i prijateljstva onda kada mom drugu treba.“ (Dalilina mama).

Dok sam pisala stalno sam razmišljala o tome što me vodilo u radu. To je odgoj koji sam dobila u djetinjstvu, obrazovanju za profesiju, ali i u pravom smislu cjeloživotno učenje. Znala sam reći da sam pravo kantilijansko dijete, jer se temelj za odgoj moje majke krio u majčinom postulatu skrivenom u univerzalnim vrijednostima: "ne čini drugima ono što ne želiš da tebi učine; radi tako da ljudi oko sebe tretiraš kao sebe", ali

Priča odgajateljice – Ljubica Andrić

krio se i u mislima usmjerenim na moje nećake i njihovu djecu, pomaže li njima netko. Zato s početka ono "trebaš znati obuti tuđe cipele", trebaš pokušati razumjeti sve oko sebe, djecu i roditelje, i onda u potpunom razumijevanju krenuti na put ostvarenja cilja. "Krugovi prijatelja" su i mene poticali na stalno traženje, stalno podsjećanje, učenje kako svakom djetetu pružiti najbolje što se može. U svemu ovome se najjasnije projektira značaj cjeloživotnog učenja i moja želja da idem dalje i primjenjujem naučeno. Vjerujem da sve tajne dobrih putova odgoja pronalazimo u sebi.

Kad su se kolegice prisutne na mom ispraćaju u mirovinu, koji su mi priredili djeca i roditelji iz odgojne skupine u kojoj sam radila, pitale hoće li to ikada doživjeti, željela sam im reći više nego ikada "HOĆETE ako obujete tuđe cipele".

Priče sa Krugova prijatelja

Moje ime je Samira Kudić. Učiteljica sam u Osnovnoj školi "Aleksa Šantić" već 9 godina. Iza mene su ispraćene dvije generacije, svaka sa svojim specifičnostima.

Prošle školske godine sam sa prvačićima krenula u novu priču. 31 je učenik u odjeljenju, različitog porodičnog porijekla, senzibiliteta, socijalnog statusa – svi gledaju prema meni. Pokušavam se postaviti kao profesionalac i specifičnosti uvidjeti kao izazove, a nikako kao poteškoće.

U odjeljenju je i djevojčica Merjem. Ona ne govori, ali razumije moj govor i govor ostalih. Motorika je slabo razvijena, što se uočava kroz njen način kretanja, ali i grafomotoriku. Na prvi pogled je moguće uočiti da je drugačija od ostale djece, zbog čega sam postavila kao prioritet da bude prihvaćena među vršnjacima, uz poštivanje svih drugih specifičnosti u odjeljenju.

Pored nje, u odjeljenju je bio i dječak koji povremeno ne čuje uslijed niza zdravstvenih komplikacija, što je utjecalo na njegovu emocionalnu stabilnost.

Tu je jedan dječak natprosječne inteligencije, nevjerovatnog vokabulara, izuzetne zainteresiranosti i poznavanja sadržaja primjerenih učenicima višeg osnovnoškolskog uzrasta, ali sa slabo razvijenim socijalnim i komunikacijskim vještinama u odnosu s vršnjacima.

Započela sam proces uspostavljanja pozitivnog socio-emocionalnog okruženja. **Djeca su u početku čudno gledala na Merjem, izbjegavala su je, a neki su se čak i plašili da im, prema navodima roditelja, njena "bolest" neće preći.**

Naši početci

Odlučila sam da u saradnji sa Udruženjem "DUGA" održim sastanak sa roditeljima učenika mog odjeljenja, kroz koji smo im predstavili metodologiju Krugovi prijatelja. Roditelji su dali saglasnost i podržali realiziranje Kruga prijatelja u našem odjeljenju, što je otvorilo vrata mogućnosti i napretka kad je u pitanju socijalizacija i adaptacija učenika.

Pri izboru učenika za podršku, na prvom sastanku sam aktivno uključila svu djecu iz razreda. Empatičnim ponašanjem izdvojili su se pojedini učenici koje su i drugovi iz

razreda primijetili. Svi su željeli biti dio Kruga prijatelja, ali su ubrzo uvidjeli da je najbolje da se uključe oni koji su samoinicijativno pomagali Merjem od početka školske godine. Oni su već znali u kojim situacijama djevojčica treba njihovu podršku i pomoći, te su davali prijedloge i nudili rješenja. Podrška prijatelja nije trajala samo na sastanku koji smo održavali jednom sedmično. Naprotiv, podrška je postojala tokom cijele sedmice, na nastavi i na odmorima. Istakli su se kao posebna grupa koja je, uz moj stalni poticaj, motivirala i ostatak razreda. Svi su željeli biti uz Merjem. Ubrzo su shvatili koliko je ona zapravo draga i vesela djevojčica, koliko duše daje cijelom razredu, koliko ih sve povezuje i boji svakodnevno raspoloženje u najosunčanije boje. Krugovi prijatelja su počeli sa nekoliko najsusjećajnijih vršnjaka, a zatim se proširili na cijeli razred. Više se nije određivalo ko će pomoći djevojčici i u čemu, svi su to željeli, čekali su priliku i samostalno se uključivali.

Podrška se nastavlja

Nakon što je podrška Kruga prijatelja prerasla u vršnjačku podršku cijelog razreda, što je u konačnici i bio cilj, odlučila sam da napravim sljedeći korak. Dok se odvijao proces rasta i razvoja podrške Merjem, često sam razmišljala o Ibrahimu, dječaku bistrih pronicljivih očiju koji je želio podijeliti sa drugarima toliko toga, ali nije znao kako. Svaki korak kojim se pokušavao približiti, ustvari ga je odmicao od vršnjaka i stvarao sve dublji jaz između njih. Svi su ga već vidjeli kao jako razdražljivog, ko se brzo naljuti, zbog sitnice histerično plače, ali istina, mnogo zna o svačemu. Međutim, to nije bio dovoljan razlog da u vršnjacima pobudi želju za boljim upoznavanjem.

Ibrahim je volio govoriti o mnogočemu, ali sa posebnim žarom bi pričao o dinosaurusima, izgovarajući njihova komplikovana imena, objašnjavajući kako su živjeli, čime su se hranili, ko im je bio prijetnja, koliki su bili i sl. U nedostatku prilike da mu dam prostor da govorи o svemu što zna, odlučila sam mu ponuditi da izabere svoj Krug prijatelja sa kojim će dijeliti svoja saznanja, pričati o temama koje su mu interesantne i više se družiti. On je sa radošću prihvatio ovaj izazov.

Međutim, moj cilj nije bilo da Ibrahim podijeli svoje znanje, već da radi na izgradnji odnosa sa vršnjacima. On je najmlađe dijete u porodici koje se ne druži sa djecom svog uzrasta, jer se roditelji boje negativnog utjecaja društva. Otuda razdražljivost i otpor zbog nemogućnosti da uspostavi kontakt sa vršnjacima.

Ibrahim je izabrao prijatelje i prijateljice prema znanju ili dobroti. Sa radošću bi započeo svaki sastanak. Djeca su iznosila svoja očekivanja na sastancima Kruga prijatelja: da će se zabaviti, bolje upoznati, družiti i sl. Međutim, na kraju sastanka svi su bili frustrirani zbog loše komunikacije,

česte svađe i nemogućnosti da se dogovore koju aktivnost da realiziraju. Ibrahim bi svaki dan nakon sastanka histerično plakao i govorio da mu je baš taj dan najgori dan u njegovom životu. Konačno se suočio sa sobom, izlažući se utjecaju vršnjaka. Imao je priliku kroz igru vidjeti i učiti od njih, kako su neke situacije nekome smiješne i zabavne, a njemu toliko stresne i frustrirajuće. Bez obzira što je i dalje nakon svakog susreta govorio da je sastanak bio loš i da mrzi Krugove prijatelja, a iznova se nadao sljedećem susretu, ipak sam pomno posmatrajući uočila kako prolazi kroz duži proces u kojem se vidi napredak.

Otežavajuća okolnost je nastala kada je majka dječaka zamolila da prekinemo realiziranje Kruga prijatelja, jer je vidjela da je on i dalje tužan i isfrustriran. Objasnila sam da Ibrahim prolazi kroz proces i da bi bilo šteta da sada prekinemo, da se napredak vidi, ali da će biti ubrzo još vidljiviji. Majka je pristala i održali smo još nekoliko susreta. I tada se desilo čudo! Konačno su se uspjeli dogovoriti oko aktivnosti i svi su bili presretni. Kao da je Ibrahim kroz Krugove prijatelja prošao jedan bolni proces kroz koji je naučio kontrolirati svoj bijes, ne dozvoljavajući da ovlada njegovim ponašanjem. Neka nekontrolirana ponašanja su i dalje prisutna, ali u puno prihvatljivoj mjeri.

Ibrahim je uspio izgraditi kvalitetnije odnose sa vršnjacima i počeo je kontrolirati svoje ponašanje. Još puno izazova je pred nama, ali zajedno ćemo lakše odgovoriti na njih.

Priča iz učionice

Mia Rayana je bila sramežljiva i tiha djevojčica. Po riječima njezinih vršnjaka, Rayana se ni po čemu nije osobito isticala. Iako je bila sramežljiva, uz podstrek je mogla ostvariti komunikaciju s vršnjacima.

Mia Rayana je već od prvog razreda teže usvajala predviđene nastavne sadržaje. Razumjela sam njezine poteškoće jer je krenula ranije u školu i smatrala sam da joj treba duže razdoblje adaptacije i prilagodbe za stjecanje novih znanja. Nastavne sadržaje sam joj prilagođavala i pojednostavljivala. Rayana se lakše izražavala kroz pjevanje i glumu, tako da sam koristila gorovne vježbe i igrokaze uz pomoć kojih je brže pamtila željene sadržaje.

Veliki pritisak stvarala mi je Rayanina povučenost i nezadovoljstvo koje sam kod nje zapažala. Mia Rayana i ja smo često ostajale poslije nastave. Vježbale smo zbrajanje, oduzimanje, množenje i dijeljenje. Ne mogu reći da nije bilo napretka, ali sam primjećivala da to umara Rayanu i da se sve više povlači u sebe. Na satima matematike bila je napeta i zabrinuta, počela se plašiti svakog zadatka.

Suradnja sa Rayaninom majkom bila je izvrsna, imala sam njezinu podršku u svakom smislu te riječi. Otvoreno smo razgovarale o Rayaninim poteškoćama. Uz suradnju s pedagoginjom Emanuelom, dobili smo preporuku da Mia nastavu pohađa po prilagođenom planu i programu. To joj je olakšalo praćenje nastavnih sadržaja. Još uvijek je problem bila Rayanina sramežljivost, povučenost u sebe i otežana komunikacija s vršnjacima.

U okviru stručnog usavršavanja imala sam sreću da je Udruga "DUGA" organizirala trodnevni trening "Krugovi prijatelja". Trening je bio pravo okrepljenje nama učiteljicama koje u razredu imamo stidne, uplašene, zabrinute, ili glasne učenike. Metodologiju Krugovi prijatelja primijenila sam u svom razredu. Tijekom realiziranja metodologije Krugovi prijatelja imala sam veliku podršku moje škole i Udruge "DUGA". Suradnja sa "DUGOM" bila je od velikog značaja jer smo na našim sastancima dijelili nedoumice, savjetovali jedni druge, razgovarali i razmjenjivali iskustva. Mentorske posjete Vesne Zlatarović iz Centra za interaktivnu pedagogiju iz Srbije pomogle su da se unaprijedi kvaliteta Krugova prijatelja koji su realizirani. Uz mentorske posjete sam uvidjela što mogu uraditi bolje, kvalitetnije i konkretnije.

I evo priče o Krugu prijatelja zvanom "Suncokreti" i tomu kako su oni utjecali na Rayanu.

Radionica s cijelim odjeljenjem, "Lični krugovi odnosa", bila je veoma efikasna. Učenici/ce su bili otvoreni i zainteresirani za ovaj način rada. Pokazali su empatiju i konkretno naveli kako mogu pomoći Miji Rayani. Dobrovoljno su se javljali, bili iskreni i sretni što mogu pomoći. Skoro svi učenici su izrazili želju da budu u Krugu prijatelja. Naglasila sam da će se i ostali moći pridružiti Krugu prijatelja ukoliko netko od djece odustane. Zajedno smo odlučili tko će sudjelovati u Krugu prijatelja. Učenici su sami naveli drugove i drugarice za koje su smatrali da će se dobro snaći u ulozi pomagača. Istakli su da to trebaju biti empatični učenici, oni koji i inače pomažu prijateljima iz razreda i učenici koji poštuju druge. Na radionici su na izvrstan način pronašli put kako olakšati Rayani. Ostatak razreda je pružao podršku Krugu prijatelja i sudjelovao u realiziranju ideja dogovorenih na sastancima.

Naredni susreti su bili u skupini od sedam vršnjaka i fokus djetetom, Mia Rayana. Na sastanku su rekli Miji Rayani da joj žele pružiti podršku. Kroz rad u Krugu prijatelja došli su do sljedećeg zaključka: **potrebno je ohrabriti Rayanu, uključiti je u vršnjačke aktivnosti i igre.**

Zašto sam član Kruga prijatelja?

- Želim pomoći Rayani.
- Dobra mi je prijateljica.
- Volim je.
- Zabavna je.
- Ne želim da Rayana bude stidljiva.
- Nije nekulturna.

Kada se Rayana osjeća dobro?

- Kada me ohrabruju.
- Pomažu mi.

Kada se Rayana ne osjeća dobro?

- Kada zaboravim zadaću ili bilježnicu.
- Kada ne znam nešto uraditi.
- Kada sam sama ispred škole.

- način da ostvarimo cilj
- pozivam je da se igra sa mnom
- veliki odmor, naučili smo je novos igri

- ohrađuju sam je
- razgovaramo
- crtamo zajedno
- igraj

- Rayana nam poklanja crteže

Na narednim sastancima Suncokreta davali su prijedloge kako i na koji način će učiti i družiti se sa Rayanom. Miji Rayani se to veoma svidjelo i jedva je čekala naredne sastanke Suncokreta. **Na jednom od naših sastanaka Rayana je rekla:** „Lijepo se osjećam kad me hvale i ja želim biti uvijek s njima, želim i ja njima pomagati.“ Svako od vršnjaka je predlagao dan i predmet kada će učiti i družiti se sa Rayanom. Pokazalo se da je ovaj način pružanja podrške olakšao Rayani usvajanje nastavnih sadržaja. **Na satima je postala aktivnija, otvorenija, slobodno se javljala, davana odgovore ili tražila pojašnjenja.** Osim u učenju, Rayana je ostvarila i napredak u komunikaciji s vršnjacima u razredu. Zajedno su proveli zimski raspust u druženju i odlasku na planinu. Rayana je završila i početni tečaj škole skijanja zajedno sa Sarom, prijateljicom iz Suncokreta. Škola skijanja je Rayani dala dodatni poticaj. Njezino samopouzdanje je raslo te je uspjela ostvariti prijateljske odnose sa ostalom djecom koja su pohađala školu skijanja. Ona je sada otvorenija, komunikativnija, veselija i voli druženja s vršnjacima. Nije sramežljiva i ne plaši se kazati što ne zna ili što joj treba. **Ako su učenici sretni u školi, postizat će i puno bolje rezultate u radu i njihov uspjeh će zasigurno biti bolji.**

Ovom metodom rada u našem razredu je stvorena pozitivna klima, učenici su razvili empatiju ne samo prema Rayani već i jedni prema drugima.

Rayana je sad u predmetnoj nastavi. Nastavnici je opisuju kao komunikativnu i veselu učenicu. Ona i dalje radi po individualiziranom programu, ali u razredu ima podršku vršnjaka, tako da lakše dolazi do cilja. Krug prijatelja nije zvanično završen, jer Rayana ima potrebu da s članovima Suncokreta održava kontakt u Krugu prijatelja.

Priča iz učionice

Suradnja s majkom je bila od velike pomoći. Otvorenost i susretljivost majke uveliko je pomogla u Rayaninom napretku. Često je na informativnim sastancima znala reći da je Rayana drugo dijete, da se jako veseli školi i da joj matematika nije "bauk." „**Krugovi prijatelja su našoj kćerki prije svega dali dozu samopouzdanja** što je bilo jako važno za svaki naredni korak u njezinom razvoju. Time se oslobođila za razgovor sa drugom djecom, djelomice se oslobođila srama u razgovoru pred drugima, **spoznala je da druga djeca iz njezinog okruženja također imaju svojih problema**. Za Rayanu je bilo otkriće kada je shvatila da i ona može pomoći drugima. Zato ju je osobito radovao svaki novi sastanak Kruga prijatelja. Primijetili smo da je Rayana otvorenija i spremnija za suradnju što nam je olakšalo komunikaciju, pogotovo sada kada kreću 'mušice'“ (Rayanina majka).

Mene su Krugovi prijatelja promijenili kao učiteljicu i omogućili mi da uz pomoć učenika/ca ostvarim **osjećaj sreće**. To je osmijeh djece, njihovi razgovori, povjerenje i podrška. Krugovi prijatelja se orijentiraju na snage i potencijale djeteta. Naša uloga je da pomognemo djeci da uvide vezu između **ponašanja i osjećanja** kako bi mogli suošjećati sa svojim drugovima i drugaricama. Pronalazak zajedničkih interesovanja stvara prostor da svi budu uključeni u vršnjačku skupinu.

Lični krugovi i kako formiramo odnose sa drugima

Vježba koja slijedi je pogodna za razvoj empatije kod djece i za njihovo shvatanje važnosti prijateljstva, ali isto tako i odbacivanja.

Sa djecom razgovarajte o značaju prijateljstva. Potaknite ih da razmišljaju o odnosima koje imaju sa ljudima iz svog okruženja. Krugovi podrške i prihvatanja su neophodni za pokretanje promjene. Bez njih ponašanje ostaje nepredvidljivo, izolirajuće i samodestruktivno.

Dok objašnjavate svaki krug, pozovite djecu da razmisle o ljudima koji se nalaze u njihovim krugovima. Na tabli možete iscrtavati krugove dok ih budete objašnjavali, sve dok ne dobijete sliku svih krugova:

Prvi krug – Krug intimnosti čine osobe koje su naše "sidro", ljudi koji su nam najbliži, oni bez kojih ne bismo mogli zamisliti svoj život. To su obično osobe iz neposredne porodice, mada to nije uvijek slučaj. Mlađa djeca u prvi krug mogu uključiti ljubimce, naročito ako sa njima razgovaraju i govore im tajne.

Dijagram odnosa

Drugi krug – Krug prijateljstva čine naši “saveznici”, prijatelji i bliska rodbina za koje ipak ne osjećamo da pripadaju prvom krugu. To su ljudi kojima bismo se povjerili i od kojih očekujemo da u teškim trenucima budu uz nas. Oni nam pružaju psihološku podršku i ako naš drugi krug nema dovoljno članova, skloni smo osjećaju izolacije, ljutnje i depresije.

Treći krug – Krug poznanika čine “saradnici”, odnosno ljudi koje redovno viđamo u školi, klubovima, organizacijama, vjerskim institucijama itd. To su ljudi sa kojima se osoba susreće i druži, ali ih ne viđa toliko često i nisu stalno prisutni u njihovom životu. Ovo je obično krug u kojem ima najviše članova. Često se te osobe kasnije pojave u drugom ili prvom krugu. „Upoznali smo se na časovima plesa i vjenčali šest mjeseci kasnije“ – je najčešći slijed poznanstava u zapadnjackom društvu u dvadesetom vijeku.

Četvrti krug – Krug razmjene su ustvari ljudi plaćeni da budu u našim životima. To mogu biti doktori, nastavnici, zubari, socijalni radnici, terapeuti, frizeri itd. Mi ih plaćamo da bismo koristili njihove usluge. Djeca sa invaliditetom i oni koji su zbrinuti u ustanovama imaju više članova u četvrtom krugu, što predstavlja iskrivljenu sliku odnosa i narušava mogućnost učešća u svakodnevnom životu u okruženju u kojem žive (Pogledajte knjigu Connie Lyle O'Brien iz 1997 "Članovi jedni drugih" u kojem se govori o tome šta je... "izgubljeno kada osobe sa invaliditetom odrastu isključene iz mreže koja povezuje život u zajednici, a njihov društveni univerzum biva ograničen na vlastitu porodicu i oblast specijaliziranih usluga i servisa" (str. 1). Potrebno je naglasiti da je u zapadnjačkom društvu nedozvoljeno da osobe iz ovog kruga postaju bliske sa osobom koja je u centru. To je poznato kao održavanje "profesionalne distance", a rezultat toga je da osobe iz ovog kruga ne mogu postati bliski prijatelji ili saveznici. Članovi ovog kruga obično imaju planove za osobu koja je u fokusu, a ti planovi nisu uvijek ono što bi ta osoba izabrala. Vrijeme sastanaka, količina zadataka koje treba obaviti, politike, pristupačnost resursa i izgledi za napredak uspostavljaju vrstu i kvalitet odnosa sa fokus osobom.

Kretanje iz jednog u drugi krug podrazumijeva određeno vrijeme. Odnosi se usložnjavaju i mijenjaju kada se javi povjerenje. Tada se ljudi kreću iz jednog u drugi krug. Za prelazak ljudi iz Kruga poznanika u Krug prijatelja presudno je prepoznavanje zajedničkih interesovanja, prema kojima je moguće uključivanje u zajedničke aktivnosti. Odgajatelji i nastavnici su tu da djeci pomognu da prepozna svoja interesovanja, te da ih podijele sa drugima.

Dijagram odnosa

Ko je u vašim krugovima odnosa?

U ovom dijelu susreta svoj djeci / mladima podijelite Dijagram odnosa (primjerak za fotokopiranje u prilogu). Pozovite ih da ponovo razmisle o osobama koje pripadaju pojedinim krugovima.

Metode koje možete koristiti

- ✓ Svako dijete popunjava svoj dijagram krugova prijateljstva koristeći se ilustracijama ili riječima.
- ✓ Možete pozvati nekoga od djece da na velikom papiru ili tabli predstavi svoje krugove.
- ✓ Djeca zamišljaju krugove ljudi u svojim životima dok ih kao grupu provodite kroz dijagram.
- ✓ Jedno od djece oko sebe formira vršnjake u koncentričnim krugovima da predstavi osobe u svom životu.

Pozovite djecu da razmisle o raznolikosti i bogatstvu odnosa sa ljudima u svom životu. Naglasak treba biti na kvaliteti prije nego na kvantiteti odnosa. Treba obratiti pažnju na to da se djeca koja imaju manje prijatelja ne osjeće loše za vrijeme ove vježbe. Ponekad je potrebno osigurati nastavak rada sa pojedincima ili čitavom grupom ukoliko ove aktivnosti dovedu do bolnih sjećanja ili pitanja kao što su nedostatak prijatelja ili osoba koje bi se trebale naći u sredini kruga.

Sljedeći korak je presudan u izazivanju osjećanja empatije u grupi prema onima koji imaju malo ljudi u svojim životima. Djecu pitajte kako bi se osjećali da su njihov drugi

i treći krug prazni i da su njihova porodica i plaćene osobe jedini koje imaju u svom životu. Ovo je snažan dio susreta i možete očekivati širok raspon odgovora. Ukoliko je potrebno potaknuti razmišljanje, usmjerite se na prazninu u drugom i trećem krugu, na nedostatak prijatelja i osoba sa kojima bi se družili. Pitajte djecu: „Zamislite da ste izgubili sve iz kruga 2 i 3. KAKO BISTE SE OSJEĆALI? „KAKO BISTE SE PONAŠALI?

Slijedi pregled uobičajenih odgovora učenika osnovnih i srednjih škola:

Kako bi se osjećao/la?

„**Suicidalno, usamljeno... Dosadno... Nesretno... Postiđeno... Tužno... Ljutito... Kao da ne postojim... Uznemiren... Izostavljen... Neželjen... Kao da nemam kontrolu... Kao da mi je dosta drugih ljudi... Depresivno... Kao da sam drugačija/i... Uplašeno...**“

Empatija koja se može primijetiti u odgovorima i raspon osjećanja podcrtavaju značaj ove vježbe sa djecom. Vođa grupe zatim pita djecu kako bi reagirali kada bi se ovako osjećali. Može se uočiti bogat raspon reakcija kod djece. Ukoliko je potrebna pomoć, važno je naglasiti da su potrebna samo osjećanja i sa njima povezana ponašanja. „Kako bi se ti ponašao kada bi bio usamljen, izostavljen, ljutit...?“

Kako bi reagirala/o?

„**Probao bih droge... Gubio bih strpljenje... Pobjegla bih... Ljutio bih se i tukao... Krala bih stvari... Psovao bih... Nastojala bih da privučem pažnju... Nazivao bih ljudi imenima... Pokušala bih da budem duhovita... Bacala bih stvari... Plakla bih... Sanjario bih... Sakrivala bih se... Lomio bih stvari... Bio bih sa pogrešnim osobama... Uvukla bih se u kriminal... Glumio bih mangupa...**

Djeca znaju kako bi se ponašala da nemaju prijatelja. Ovo je prekretnica u izvođenju vježbe sa grupom. Starija djeca će sama napraviti poveznicu između onoga kako bi se oni osjećali da nemaju prijatelje i ponašanja / reakcija koje bi uslijedile. Vrlo je vjerovatno da će to povezati i sa nekim iz grupe koga odbacuju. Bitno je da shvate da je izazovno ponašanje često rezultat usamljenosti djeteta.

Dijagram odnosa

Postoje djeca koja nema nikoga u krugu 2 i 3. Kako toj djeci omogućiti da ispune krugove 2 i 3?

Krugovi prijatelja su praktičan i prirodan način da djeca sama ponude moguća rješenja. Obično se na samom početku pojavljuju dva osnovna zadatka. Kao prvo, omogućavanje uvjeta da se desi prijateljstvo. A kao drugo, pronalaženje načina kako da dijete ima kontrolu nad svojim ponašanjem. Slijedi lista uobičajenih odgovora o mogućim načinima pomoći:

Budi druželjubiv... Poželi mu dobrodošlicu... Pozovi ju da se zajedno igrate... Uključi ga u fudbalski tim... Reci joj da to ne radi... Sjeti se njegovog rođendana... Pomozi mu sa zadaćom... Sjedi pored nje... Nemoj ju više nazivati pogrdnim imenima... Reci mu da nije vrijedno kada izgubi kontrolu...

Ova vježba je jako dobra da se radi sa cjelim odjeljenjem jer budi empatiju i razumevanje pozicije određenog djeteta koje je pod rizikom da bude isključeno. Također, pomaže djeci da razumiju vezu između osjećanja i ponašanja. Ukoliko su krugovi 2 i 3 puni, mali je rizik da će dijete ispoljavati neko neprimjereno ponašanje.

DIJAGRAM ODNOSA

KONCENTRIČNI KRUGOVI

